

УДК 39:902.2:728](477.4/.51)»185/196»

Роман РАДОВИЧ

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО НА ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ СХІДНОГО ПОЛІССЯ

кін. ХІХ — сер. ХХ ст.

(за матеріалами Ріпкинського р-ну
Чернігівської обл.)

На основі польових етнографічних матеріалів розглянуті специфічні риси житлового будівництва на північному заході Східного Полісся. Дослідження охоплює сучасний Ріпкинський р-н Чернігівської обл. Увага зосереджена на особливостях планування, техніки та технології будівництва, виборі будівельних матеріалів, опалювальних пристроях, особливостях інтер'єру та освітлення.

Ключові слова: Східне Полісся, техніка будівництва, зруб, піч, інтер'єр.

© Р. РАДОВИЧ, 2018

Традиційне будівництво Полісся (як і житло зокрема) вже віддавна було об'єктом зацікавлення як українських, так і іноземних учених. На сьогодні маємо доволі значну кількість публікацій (у тому числі й монографічне видання [2]), які висвітлюють його різні аспекти (планування, будівельні матеріали, техніку спорудження стін, перекриття та покриття, систему опалення, особливості інтер'єру тощо). Однак аналіз опублікованого матеріалу дає підстави стверджувати, що фактичний матеріал, використаний у них, більшою мірою стосується Західного та Середнього Полісся, натомість Східне Полісся представлено порівняно скромно. Хоча ця частина поліського краю й була предметом зацікавлення дослідників ХІХ — поч. ХХ ст. [3, 4, 7, 14], а окремі дані про специфіку жител (будівельні матеріали, система опалення) походять ще з кін. ХVІІІ ст. [18], починаючи з сер. ХХ ст. не маємо жодної статті, яка б репрезентувала житлобудівельну культуру Східного Полісся (остання публікація, яка торкається цих питань, побачила світ у 1945 р. [17]). Власне тому матеріали, зібрані нами у 2017 р. під час експедиції у Ріпкинський (частково Городнянський: с. Великий Листвин) р-н Чернігівщини, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (керівник Ростислав Омеляшко), мають неабияку наукову цінність і дають змогу заповнити окремі прогалини у вивченні цієї галузі матеріальної культури Східного Полісся.

Однією з основних ознак історичної типології житла є горизонтальне планування. Традиційне житло поліщуків, як і українців в цілому, пройшло складний багатоступінчастий шлях розвитку — від однокамерного опалюваного до дво- та трикамерного, яке вважається найбільш типовим для усього східнослов'янського масиву [1, с. 135—144]. Відповідно до повідомлень респондентів ще у пер. пол. ХХ ст. на теренах Ріпкинщини, як і на півночі Східного Полісся загалом [14, с. 161—162], переважали дводільні житла, у яких до підквадратного у плані житлового приміщення («хати») добудовували доволі вузькі (2—2,5 м) сіни («сінци», «сенци»). Скажімо, до складу житлової будівлі поч. ХХ ст. у с. Губичі входив зрубчотиристінок хати (4,99 x 4,54 м) та добудований до нього зруб-тристінок «сенець» (2,44 x 4,54 м). Траплялись тут також житла з так званими «широкими сіньми», у яких довжина сіней була практично такою ж, як і житлового приміщення. Наприклад, у хаті кін. ХІХ ст. зі с. Даничі розміри житлової камери

становлять 5,46 x 5,32 м, а сіней — 5,2 x 5,32 м. Проте вже у пер. пол. XX ст. у чистому вигляді («хата» + «сенци») двокамерні будівлі траплялись рідше (сс. Пилипча, Суличівка, Вертеча). Зазвичай при тильній стіні сіней виділяли «чулан» (холодну комору), у якому зберігали зерно, сало та інше (сс. Велика Вісь, Даничі). Будівлі за планом «хата» + «сенци» / «чулан» переважали у цей час практично в усіх обстежених нами населених пунктах (сс. Пилипча, Велика Вісь, Вороб'їв, Вертеча, Вербівка, Грабове, Звеничів, Буянки, Даничі, Красківське, Скиток, Гута Ткачова, Ловинь, Лопатні, Миси, Мокрі Велички, Кам'янка, Суличівка та ін.). Стінка, за допомогою якої виділяли «чулан», не була капітальною, а доволі провізоричною: «чулан перебували досками (шальовками)» (сс. Вербівка, Звеничів). У тому разі, коли розміри сіней були значними (рівновеликими з хатою), «чулан» могли виділяти також при тильній стіні сіней (с. Даничі), проте частіше його «перебивали досками» при їх причілку («хата» + «сенци» + «чулан»): с. Звеничів. Траплялось, що в останньому випадку ширина хати була дещо (на 0,8—1 м) більшою, ніж «сенець» і «чулана» (хата кін. XIX ст. у с. Петруші). Утакому разі перед холодними приміщеннями утворювалась своєрідна ніша під піддашшям, яку підтримували чотири стовпчики.

З низки сіл маємо згадки про однокамерні житла («без сенець»), які ще до сер. XX ст. в тій чи іншій мірі траплялись у тутешнього населення (сс. Пилипча, Кам'янка, Суличівка, Вербівка, Скиток, Мокрі Велички та ін.). Причому у той час, як в одних населених пунктах вони зустрічались зрідка (с. Пилипча), в інших (с. Мокрі Велички) — їх було доволі багато. Щоб запобігти задуванню вітру, у таких спорудах перед входом влаштовували односкілий навіс («дрова прикідані»: с. Мокрі Велички), «навес (навесчик) на столбиках» (с. Скиток) чи навскісних підпорах (с. Суличівка), прибудовували «куренець» або невеличкі «сенци», які захоплювали лише частину причілка (с. Вербівка) тощо).

Дуже спорадично (лише в окремих селах, як рідкісне явище) траплялись житла, до складу яких входили два зруби-чотиристітні хат чи хати і комори, розташовані по два боки від сіней: сс. Миси, Мокрі Велички, Вербівка. **Як відзначають респонденти старших вікових груп із більшості сіл, «Комора і хлєви всегда стоялі окремо від хати» (с. Пилип-**

ча). Зокрема, хата за планом «хата» + «сенци» + «комора» (з наскрізними сіньми) «построїна ще за царя» була у заможного селянина в с. Мокрі Велички. Проте здебільшого при тильній стіні сіней «перебивали чулан»: «хата» + «сенци» / «чулан» + «хата» сс. Миси, Вербівка); «хата» + «сенци» / «чулан» + «комора» (с. Вербівка). За свідченням респондента Кошуби Івана Никифоровича, 1929 р. н. зі с. Вербівка, такі споруди будували так: зводили зруб-чотиристінок хати, на певній віддалі від нього — зруб комори чи другого житлового приміщення, а відтак «між ними забивали дві стінки сенець»). Проте такі будівлі (хата + сіни + хата, хата + сіни + комора тощо), які вже у кін. XIX — на поч. XX ст. у більш економічно розвинутих південних районах лісостепової та степової частини України переважали і послужили генетичною основою тутешніх ускладнених типів сучасного житла [5, с. 27; 6, с. 120], на Лівобережному Поліссі (які на Поліссі загалом [8, с. 53]) не прижилися. З середини XX ст. («после війни»: с. Вербівка) у побут населення Ріпкинщини інтенсивно входить так зване двохатне однобічне житло, у якому дві житлові камери (хата і кухня) розташовують амфіладно по один бік від сіней. Піч з лежанкою у такому разі містились у першому з боку сіней приміщенні (яке й виконувало функцію кухні та повсякденної хати), другу ж хату використовували як приміщення парадне («светліца», «зала»). На теренах району зустрічаємо декілька планувальних варіантів таких будівель: «хата» («втора хата», «светліца») + «хата» («перва хата») + «сенци» / «чулан» (сс. Велика Вісь, Красківське, Ловинь, Лопатні, Кам'янка, Суличівка, Миси, Вертеча, Грабове, Вербівка); «втора хата» + «перва хата» + «веранда з чуланом» (с. Красківське) «зала» + «хата» + «сенци» (с. Суличівка); «втора хата» + «перва хата» + «сенци» (з головного фасаду перед сіньми — невеличкий тамбур з дощок) (с. Вертеча); «хата» + «хата» (перед входом при головному фасаді першої хати прибудовані невеличкі «сенци»-шіпка з «шалювок») (с. Ловинь).

У післявоєнний період, унаслідок втрати постійного житла, місцеве населення доволі часто споруджувало досить примітивні, частково заглиблені у ґрунт (до 1 м: с. Гута Ткачова) житла — «землянки», «курєні» (сс. Грабове, Вербівка, Гута Ткачова, Скиток та ін.): «Землянка... яма, обкладена дере-

Частково заглиблений у ґрунт «курінь» сер. ХХ ст. у с. Пилипча

вом, в ньой печ» (с. Грабове); «Коліс (посля войни) люди жили в куренях... малі хатки, в них малі окенца, вони булі сплетеніє з лози» (с. Скиток). Подібний «курень» нам вдалося обстежити у с. Пилипча. Він представляє собою невеличку у плані (3,7 x 3,8 м) споруду каркасної конструкції, перекриту стелею на трьох поперечних «трамках» і дахом над нею, загальна висота (від землі до гребеня даху) якої сягає 2,5 м. До стовпів каркасу із зовнішнього боку закріплено (прив'язано) пліт з лози, унаслідок чого кути «куреня» заокруглені. Пліт з обох боків заліплений глиною. Глинобитна долівка заглиблена у ґрунт приблизно на 30 см. Невеличка пічка розташована у звичному місці (справа від входу). У «курені» влаштовано два невеличкі «окенца»: одне посередині фасадної стіни, друге — на причілку ближче покуті. На особливу увагу заслуговує конструкція даху: із зовнішнього боку, посередині причілкових стін у землю вкопані дві сохи, у розвилки яких укладена поздовжня деревина, що слугує опорою кров-ключин. Вкритий дах очеретом.

В обстеженому районі, як і скрізь на Поліссі, стіни жител складали з дерева у зрубній техніці («хата в зруб»: с. Красківське, «рубльона хата»: с. Ловинь)¹.

¹ Лише у повоєнний період бідніші верстви населення інколи будували житла з плоту — «хати глинянки» (с. Буянки) чи з дерева «в закидку» (с. Велика Вісь).

Основним будівельним матеріалом була сосна («смолина»). Хоча в окремих селах респонденти відзначають, що стіни хат складали виключно з неї, у переважачій більшості населених пунктів, поряд з сосною, широко використовували вільху («ольха», «ольшина», «альха», «альшина») та осіку («асина», «асіна», «осіна»). На нижній вінець зрубу («підваліни», «подваліни», «підваліни», «подруб») та фундаментні палі («стояни»), як правило, ішов дуб (як відзначають у с. Великий Листвин: «Дуб промерзає, тому стін з нього не строять»). Ніколи у будівництві не використовували берези (с. Миси). Траплялось, що зруб був комбінованим із різних порід. Скажімо, у с. Ловинь з дуба виготовляли «підваліни» і «стояни», від підвалін до «окон» (власне до підвіконників) вкладали сосну, а на верхні вінці брали «асіну».

Сосни, призначені для будівництва, спеціально вибирали. Передовсім на стіноматеріал старались брати дерева із рівним стовбуром і високо піднятою кроною: «Дивились, щоб на смоліні не було багато суччя» (с. Миси); «Дерево, в якого волокна крутить — навівасте дерево (воно не поколеться)» (с. Ловинь). Використовували так звану «спілу» («вістояну») сосну, тобто ту, яка досягла сімдесяти-вісімдесятирічного віку (70 років: сс. Пилипча, Гута Ткачова; 80 років: сс. Даничі, Лопатні): «Сосна в восьмдесят годов созреваєт» (с. Даничі), «така сосна дозріла, вона стрижньова» (с. Лопатні). Дерев, які не досягнули вказаного віку («молода сосна», «недозріла сосна») у будівництві старались не використовувати. Як і повсюдно на Поліссі, старались брати дерева з великим «стрижнем» та малою «заболонню» («стрижньова сосна», «стрижень»), сосни з великою заболонню («морквина», «оболонь», «оболоніста сосна») у будову не брали (сс. Пилипча, Грабів): «Є такі сосни, у яких мало стрижня, а є такі, у яких стрижня багато; перші називають морквина, другі — стрижень; стрижень — хороша сосна» (с. Пилипча); «Коли большой стрижень — сосна хороша» (с. Красківське); «Стара (вістояна) сосна має багато стрижня» (с. Ловинь); «В незрілої сосни багато оболону. Це сосна оболонна, в ній шашель заводиться» (с. Лопатні). Сосну, придатну для будівництва, досвідчені будівельники могли впізнати ще у лісі: «У вістояної сосни — гладка кора, молода сосна погана, в неї чорна кора» (с. Ловинь); «У

стрижньової сосни кора жовтенька, в незрілої сосни кора сіра» (с. Лопатні). За спостереженнями старожилів «стрижньові» сосни росли на підвищених схилах біля боліт (с. Ловинь), натомість «оболонна» — росла «на нізах» (с. Ловинь), в болотах (с. Красківське). При підборі сосни слідкували, щоб вона мала «тонкий слой» (щільні річні кільця): с. Суличівка. Не придатними для будівництва вважались сосни, з яких «стягували смолу»: «дивились, щоб не подсочка» (с. Суличівка), «вибирали лес без подсочки» (с. Грабів); «добра сосна, з якої не вибирали смоли» (с. Велика Вісь).

Не зважаючи на широке використання сосни, найкращим матеріалом для спорудження стін практично повсюдно автохтони вважали осику (сс. Великий Листвин, Пилипча, Грабів, Велика Вісь, Даничі, Скиток, Гута Ткачова, Ловинь, Лопатні, Кам'янка, Миси, Вербівка та ін.). За твердженням старожилів, осикова хата була прерогативою найбагатших верств населення. Скажімо, у с. Пилипча коли хтось збудував хату з осикового дерева, говорили: «Розжив — збудував з асіни хату». Цю деревину наділяли низкою позитивних якостей: «Саме лучше в зруб — асіна. Це дерево льогке і теплоустойчивое» (с. Велика Вісь); «Асіна лучша, вона больше выдержує, її не ест шашель; шашель сосну б'є» (с. Скиток); «Препочитається асіна, асіна крепкое дерево, а стѣну [споруджену з неї] не брав шашел» (с. Лопатні); «На хати ішла асіна і сосна; асіна краща, бо асіна довшей живе на хаті чим сосна» (с. Кам'янка); «З асіни хата лучша — [її] не точить жуки; в сухом месте асіна довго стоїть» (с. Вербівка). Часто подібними якостями наділяють і вільху: «Лучше на стени хати альха і асіна; так строїли самі багатіє» (с. Пилипча); «Асіна і альха самое теплейшее дерево (так говорілі старікі); з них строїлі хати» (с. Даничі); «Найлучша хата з ольхи і асіни, бо це тьопле дерево; асіна, альха, як засохне — крепке дерево; альхи шашель не бере» (с. Миси); «Хати дореволюціонні булі альховіє, бо то пористе дерево і хата тьоплая» (с. Великий Листвин). Щоправда, місцями зазначають, що на хати здебільшого ішла осика, вільху застосовували рідше (сс. Грабів, Вербівка, Великий Листвин).

За спостереженнями автохтонів найкращою була осика, яка росла на відносно родючих ґрунтах: «Як в

Хата другої пол. XIX ст. у с. Даничі

болоті росте асіна — вона всередині гнілая, на брузі — не гнілая» (с. Велика Вісь). Осикку з гнилою серцевиною впізнавали за грибок-наростом на стовбурі: «Колі на асіні є губка, вона гнилая» (с. Ловинь). Осикове дерево зазвичай сушили, не знімаючи кори, «бо як знять кору, вона буде рвать (будуть утворюватися тріщини у стовбурі. — Р. Р.)»: (с. Ловинь). Знову ж, респонденти відзначають, що хача «асіна крепкое дерево, її не брав шашел», проте «її вело (крутило. — Р. Р.), тому з неї робілі не в чистий вугол, а в круглий вугол (тобто не тесали на бруси. — Р. Р.)» (с. Лопатні).

Відносно дуба, то тут, як і в інших районах Полісся, вирізняли дві його екологічні відміни: «ранній дуб» і «позній дуб» («нелін»): сс. Грабів, Пилипча, Ловинь. Пізній дуб на зиму не скидав листя і розвивався дещо пізніше від раннього (сс. Пилипча, Ловинь). Хоча за якісними показниками пізня відміна дуба вважалась міцнішою [9, с. 58—59], за твердженням респондентів «дуб простий лучше від неліна» (с. Ловинь). Як і при виборі сосни, слідкували, щоб у дуба було менше «оболочки», а більше «стрижня»: «Крепкий дуб — весь стрижень» (с. Пилипча). Знову ж, вважали, що на будівництво більш придатний «старий дуб» (с. Велика Вісь), проте місцями відзначають, що на підвалини можна брати дуб уже віком від п'ятдесяти років (с. Ловинь).

Хоча місцями твердять, що для будівництва дерево можна рубати у будь-яку пору року, проте за найкращий час для заготівлі сосни зазвичай вважають зимові (с. Миси) чи осінні (с. Даничі) місяці. У с. Ловинь це здійснювали лише впродовж листопада та грудня. Враховуючи те, що сосну пошкоджує

Хата поч. ХХ ст. у с. Лопатні

(«точить») короїд («шалюг», «шашель»), кору з неї знімали відразу після рубки (сс. Ловинь, Пилипча, Грабів). У с. Гута Ткачова респонденти відзначають, що дерево, призначене для будівництва, необхідно рубати «на старику (старому місяці. — Р. Р.), бо тоді його шашель не так б'є».

Щодо обрядового аспекту, то, як і скрізь на Поліссі, в будову остерігались брати дерево, у яке влучив грім («громобойка», «громобой», «громовое дерево»): сс. Пилипча, Даничі, Скиток, Ловинь, Лопатні, Миси та ін. Вважали, що «*ето дерево способно притягивати громовие розряди*» (с. Ловинь), тому «*громобой не брали, щоб другий раз не вдарив гром (гром оставляє на дереві слід — вроді топором протесав)*» (с. Даничі). Здебільшого його не використовували навіть для опалення житла: «*Громобойки даже на дрова не хотіли брать*» (с. Лопатні); «*Громовое дерево в стройку не брали, їм даже не палілі*» (с. Мокрі Велички). Тому така сосна «*стояла в лесе, поки сама не пропаде*» (с. Пилипча). Щодо дерев, повалених чи поламаних бурею («буралом», «ветролом», «вивалене буряю»), то коли в одних населених пунктах особливих пересторог стосовно використання їх як будівельного матеріалу не було (сс. Мокрі Велички, Лопатні), в інших — їх використовували хіба як дрова: «*Вивалене буряю дерево забирали на дрова, а в стройку не брали*» (с. Пилипча); «*Бурелом в стройку не брали*» (с. Даничі); «*Ветролом брали хіба на дрова*» (с. Ловинь). Як опалювальний матеріал зрідка могли використовувати й дерева, биті громом: «*Громобойки в стройку не брали, її — тільки на дрова*» (с. Ловинь).

Перед тим, як приступити до опису процесу спорудження житла, варто зупинитись на місцевому називництві окремих елементів зрубу. Зокрема фундаментні палі тут називали «стояни», нижній вінець означували лексемою «подваліни» («подваліни», «падруб», «подруб»²). Ряд зав'язаного зрубу мав назву «в'янок лісу» (сс. Пилипча, Вертеча). Короткі деревини між вікнами означували лексемою «сумаки» чи «сумачки» (місцями розрізняли: короткі деревини між вікнами — «костилі», між вікном і кутом зрубу — «сумаки»: с. Лопатні). Довгий надвіконний (водночас наддверний) вінець називали порізному: «перекритіє» (с. Вербівка), «перепльот» (с. Кам'янка), «перев'язка» (с. Лопатні), «св'язь» (с. Ловинь), «св'язное дерево» (с. Гута Ткачова), «ащеп» (с. Пилипча). Натомість верхній вінець зрубу (у який врубували «крокви») мав назву «ощіп» (с. Велика Вісь) чи «ащеп» (с. Пилипча), рідко — «перев'язка» (с. Лопатні).

Як і скрізь на Поліссі, для спорудження хати винаймали спеціального майстра — «плотніка», якому допомагало кілька помічників. «Плотник» завжди мав «плотницьку сакиру (тапор)». Крім неї у нього були два «топора» для тесання дерева: «топор» з коротшим «топорищем» (для тонкого матеріалу) і «топор» з довшим «топорищем» (для стовбурів товстих — діаметром 60 см): с. Пилипча. Топорище звичайно виготовляли з «кльона».

Хоча нижній вінець зрубу («подваліни»), зрідка використовували сосну («*як не було дуба, подваліни робили з сосни*»: с. Миси), зазвичай їх старались виготовляти з дубового дерева. Скажімо, у с. Буянки (де дуби не росли) його привозили сюди з Білорусі. У давніших спорудах дубові (чи навіть соснові) підваліни могли вкладати безпосередньо на ґрунт (с. Даничі). Проте переважно їх встановлювали («под уровень») на вкопані у землю по кутах приміщення дубові палі («стояни», «столбіки»). «Стояни» заглиблювали у ґрунт до щільцю («до твердої землі»), залежно від його залягання: на 50 (с. Суличівка) чи 80—90 (с. Красківське) см.

Для спорудження стін використовували щільні чи дещо протесані з внутрішнього боку колоди («кругляк») або «бруси» (стовбури протесані з двох бо-

² Скажімо, у с. Грабів властиві підваліни називають «подруб», лексемою «подваліни» тут номінують лаги, на які укладали дерев'яну підлогу («мост»).

ків). Напівколоди («пласте», «полукругляк», «дерево розпущене наполам») у житлобудівництві практично не використовували — з такого матеріалу зазвичай будували «холодні постройкі» (хліви, клуні тощо): сс. Пилипча, Даничі, Велика Вісь та ін.

У давніших житлах зруб в основному зводили з колод («кругляків»): сс. Вертеча, Мокрі Велички, Суличівка, Лопатні, Вороб'їв, Скиток, Красківське, Звеничів, Великий Листвин, Велика Вісь, Пилипча, Грабів, Миси та ін. Стіни, споруджені з такого матеріалу, місцеві поліщуки вважали найкращими («*Лучше хати строїти з кругляка*»: с. Велика Вісь). Стіноматеріал такої конфігурації головно використовували й у пер. пол. XX ст. («*До войны хати в основном строїли з круглого дерева — кругляка*» (с. Ловинь), а значною мірою він залишався пануючим й упродовж др. пол. XX ст. Товщина кругляків звичайно коливалась у межах 18—22 см (сс. Красківське, Пилипча): «*Коліс стена мала буті двадцять два сантиметра... з кругляка тільки кору зняв; щоб стена не промерзала — найменше* (товщина колоди. — Р. Р.) — *восемнацять-двадцять сантиметров*»: с. Пилипча. У тому разі, коли товщина колод була більшою (скажімо 26 см), їх протісували з внутрішнього боку до товщини 22 см, а ще товстіше дерево «обколювали» з двох боків (відколювали два «ополки для потолков»), одержуючи таким чином «бруси»: с. Пилипча. Давніше, щоб одержати «бруси», колоди протісували з двох боків «топором» («*тешетса дерево*»: сс. Пилипча, Даничі, Скиток, Красківське, Грабів), відтак їх виготовляли, обпилюючи стовбури «поздовжньою пилою» на «стологах» («*козлах*»), відпилюючи два «горбилі»: «*Закотили кругляк, в торци — отбивали под отвес і резали*» (с. Буянки). Слід зауважити, що до сер. XX ст. брусоване дерево у житлобудівництві використовували рідко, більшого поширення цей матеріал набув у післявоєнний період. Як зазначають респонденти, у давніших житлах товщина брусів сягала 18 см, потім 16 см, а тепер — лише 14 см (с. Великий Листвин).

Стосовно кутової врубку, у давніших спорудах переважно вживали прості замки з лишком («в вугол», «в угол», «в зруб», «в простий угол», «в круглий вугол», «в хрест», «в хрестік»). Краї вінців випускали поза площини стін приблизно на 18—20 см (с. Красківське). При використанні колод як у XIX, так і в пер. (а почасти й у др.) пол. XX ст. здебіль-

Хата сер. XX ст. у с. Нова Рудня

шого застосовували архаїчну односторонню верхню напівкруглу врубку (місцева назва «в круглий вугол») з випусками торців поза площини стін. Побутували тут також й двосторонні врубку (їх застосовували передовсім у будівлях з брусованого дерева, рідше (переважно у новіших спорудах) — цільних чи протесаних колод). Розрізняли: замок з односторонньою верхньою врубкою — «в один замок», з врубкою двосторонньою — «в два замка» (с. Миси). При в'язанні колод у «круглий вугол» (з верхньою односторонньою врубкою) глибину зарубини визначала висота «гребеня», тобто виступу верхнього «кругляка», над попереднім, встановленим впоперек до нього (с. Великий Листвин).

У новіших спорудах (стіни яких зводили з тесаного чи різаного бруса) застосовували врубку без випусків торців поза площини стін («в чистий угол», «в чистий вугол», «в закритий угол», «в образний вугол»). Як відзначають респонденти старших вікових груп, така техніка поширилась у місцевому житлобудівництві в основному лише у др. пол. XX ст.: «*В чистий вугол більше на чалі строїть після войны... з бруса*» (с. Ловинь). Переважно використовували врубку типу «риб'ячий хвіст» (місцеві назви: «в лапу», «в хвост ласточки»). Інколи у такому замку був присутній прихований «зуб», тоді його ще називали — «у зуб» (сс. Вербівка, Ловинь, Скиток), «в замок» (с. Суличівка).

Зовнішні стіни («стени») зазвичай залишали не біленими, натомість зсередини їх переважно (особливо у безлісих місцевостях: сс. Суличівка, Красківське, Велика Вісь, Грабів та ін.) тинькували («мазали»): «*Там де ліси — хат не мазали*» (с. Велика Вісь). Цей

Вікно у хаті сер. XX ст. в с. Скиток

процес здійснювали через 2—3 роки після спорудження хати («як хата осяде»: с. Красківське). На стіни навхрест набивали дранку («стени дранковали», «стени дранилі») і «мазали» глиною з дрібно порізаною соломною («мазанка хати»), а відтак «потягали» («потягували») розчином глини з піском (сс. Красківське, Велика Вісь). На «дранку» (для тинькування стін) використовували сосни, які росли у болотистих місцевостях, бо «сосна з бугра не дереться, з болота — дереться» (с. Велика Вісь).

Щоб запобігти перекосам зрубу, суміжні вінці («венкі», «в'янки») вкладали верхівками у протилежних напрямках. Окремі деревини припасовували між собою за посередництва повздожнього паза («драчки»), який вибирали у верхній площині вінців (сс. Вербівка, Суличівка, Ловинь, Лопатні, Скиток, Даничі, Великий Листвин, Буянки, Велика Вісь, Пилипча). Розмітка для вибору драчки відбувалась за допомогою спеціального циркулеподібного пристрою («драчки»), який представляв собою дві «палочки на шарнірі» (типу циркуля), з убитими на кінцях цвяхами (зафіксувавши потрібний розмах ніжок драчки, між ними вставляли клинок, а ніжки поміж собою зв'язували мотузкою): с. Велика Вісь. Спершу у вже зарубані замки нижнього вінця вкладали чергову поліянку, а відтак зазначеним пристроєм, відповідно до нижнього вінця, у нижній частині вінця верхнього (з обох боків) проводили лінії.

Відповідно до них «топором» вибирали «канавку» («придирали драчку»): сс. Пилипча, Даничі. Як відзначають у с. Пилипча: «Усьо робили под драчку: в'янки придирали, вугол теж придирається».

З метою теплоізоляції стін між вінцями (у куткових врубках також) прокладали мох. Як і в інших районах Полісся, тут говорили: «Аби не клін да не мох, то би плотнік здох» (сс. Велика Вісь, Великий Листвин). Найкращим, зазвичай, вважався «болотній мох» («мох з болота»): сс. Вербівка, Миси, Суличівка, Лопатні, Буянки, Велика Вісь, Пилипча та ін. Як зазначають респонденти, «Болотній мох краще ніж лесовий, бо лесовий мох треться» (с. Лопатні); «Болотній мох кращий, бо вон довгий і не ломиться; сосновий мох (з леса) поганий» (с. Вербівка); «Мох брали на болоті, на лугдралі мох» (с. Миси); «Мох на болотах драли» (с. Суличівка). Щоправда, місцями (с. Ловинь) респонденти дотримуються протилежної думки: «Мох збирали по сосняках (зельоний мох), болотній мох не прокладали». Дуже рідко замість моху між вінцями прокладали «паклю» (клоччя) з конопель: сс. Пилипча, Великий Листвин.

Щоб запобігти скручуванню вінців, суміжні деревини попарно скріплювали «тиблями» («штиблями»). «Тиблі» виготовляли з твердих порід деревини (дуба, граба, ясеня): с. Даничі. У давніших спорудах тиблі у перекрої мали прямокутну форму, вони проходили через один вінець наскрізь, а другий захоплювали до половини висоти (с. Суличівка). Проте вже у пер. пол. XX ст. перевагу віддавали коротким (10—15 см), круглим у перекрої тиблям («штирі»), які заходили до половини кожного із суміжних вінців. У той час, як при використанні тиблів першого типу отвори у вінцях видовбували долотом, при використанні круглих «штирів» їх вертіли «свердлом» (с. Суличівка). «Сумаки» між вікнами скріплювали парою «тиблів»: «Сумаки ложилі на два тиблі» (с. Даничі).

Зовні при нижній частині стін житлового приміщення завжди влаштовували «присьбу» («прізьбу»). Для її спорудження на певній відстані від стіни монтували своєрідну опалубку з «колючків» вбитих у землю і дощок чи «ополків» (сс. Даничі, Пилипча) або встановлювали невисокий «плотік» з лози (с. Кам'янка). Внутрішню порожнину (між стіною і опалубкою) засипали землею, так, щоб остання захоплювала частину підвалів (сс. Гута Ткачова,

Даничі, Кам'янка). На зиму земляну присипку дещо збільшували, так, щоб вона закривала підвалину («щоб в хату не задувало холодом»), а на весні цю присипку відкидали («щоб подруб не гнив»). У с. Пилипча конструкція присьби була дещо відмінною: приблизно до середини висоти підвалин засипали землю, а вище ішов мох та «ліст».

У житловій камері зазвичай прорізували два вікна («окна», «вокна») на головному фасаді (перед піччю і ближче до покуті) та одне, ближче до покуті (чи два) на причілку. Відповідно до повідомлень респондентів, давніше вікна («окенца») були дуже маленькими, прорізнаними лише у двох вінцях. Проте таких нам не довелося виявити. В обстежених нами спорудах уже присутня віконна коробка («обв'язка»). Усі елементи коробки мали свої місцеві назви: нижній — зазвичай носив назву «подушка» («падушка»), зрідка — «подоконник» («падаконник»); бокові — завжди називали «лутками» (в окремому випадку зафіксована назва «стояки»), верхній називали по-різному — «зголовень», «заголовень», «наголовач», «гловень», «головень», «головашка», «ізголовень», «вершняк». Щодо дверної коробки, то її нижній елемент називали «порог» («парог»), боковини — «одверки» «одверкі», «стояки» (в окремих випадках — «лутки»), а надпорижник іменували тими ж лексемами, що й верхній елемент віконної коробки. «Двері» (дверне полотно) виготовляли з «двохдужимової доски» (завтовшки 5 см): с. Великий Листвин.

Віконну (як і дверну) «обв'язку» завжди старались виготовляти із найякіснішого соснового дерева: «На обв'язку (окна, двері) брали стрижень» (с. Грабів). Віконні «лутки» робили доволі масивними, їх товщина коливалась у межах 12—14 см (с. Великий Листвин). У нижній частині «лутки» завершувались «чопиками», які при монтуванні коробки заходили в «гнездечка» підвіконника (виступи підвіконника поза лутки досередини приміщення називали «уші»: с. Великий Листвин). Із зрубом віконні та дверні коробки з'єднували через паз: у лутках вибирали «шпар», у який заходили виступи на краях зрубін («пальці»). У деяких місцевостях зовні вікна могли закривати віконниці («обоконщини», «абаконщина», «ставні»): сс. Велика Вісь, Пилипча.

У житловому приміщенні завжди влаштовували дерев'яну стелю («столя»), яку вкладали виключно на поперечних сволоках («трамах», «трамках», «тря-

Під у хаті зі с. Петруші

мах», «тремах»). Зазвичай сволоків було два-три. У давніших спорудах «трами» встановлювали на віддалі приблизно 2 м (сс. Грабів, Лопатні) один від одного, у новіших — 1,5 м (с. Красківське). Проте, як зазначають респонденти із низки сіл, у спорудах XIX ст. (незалежно від їх розмірів) переважала стеля на одному поперечному «трамі» (сс. Вороб'їв, Миси), товщина якого сягала приблизно 30 см (с. Великий Листвин). Стеліни виготовляли із різаних (давніше — колених) дощок завтовшки 5 см (сс. Пилипча, Грабів). У давніших спорудах стеліни на сволоки укладали зверху («доски на трами стелілі»: с. Пилипча), у новіших — їх запускали у пази («шпар», «паз», «гару») завглибшки 5 см, вибрані у бокових площинах сволоків (сс. Грабів, Велика Вісь, Гута Ткачова, Красківське, Кам'янка, Суличівка, Великий Листвин). Відповідно до способу укладання стеліни розрізняли «столю в розбіжку» («столя накладная») і «столю в плотную» («столя чіста»). У першому випадку «доски» стелі вкладали на певній відстані між собою, а проміжки між ними перекривали «ополками»; у другому — стеліни вкладали впритик і скріплювали їх поміж собою кілками (сс. Пилипча, Даничі). Зазвичай сволоки (як і стеліни) виготовляли з соснової деревини (с. Миси). Як відзначають у с. Красківське, «трам» тесали таким чином, щоб на середині він був випуклий (потім під вагою утеплювача «трам осідав»).

Піч у хаті зі с. Звеничів

Стелю, як і в інших районах Полісся [10, с. 89], ґрунтовно утеплювали. У новіших будівлях (пер. пол. ХХ ст.) стеліни зверху найчастіше «змазували глиною» (сс. Пилипча, Грабів, Буянки, Лопатні, Суличівка, Мокрі Велички), тобто робили «точок з глини (с. Кам'янка), щоб сипати зерно (с. Лопатні)». Часто до глиняного розчину добавляли січену соломку (сс. Велика Вісь, Миси). По «точку» насипали доволі потужний шар «костріци» (сс. Грабів, Пилипча, Буянки), «опилків» — тирси з дерева (сс. Пилипча, Красківське, Гута Ткачова, Ловинь), «опилків» і глици (с. Лопатні) тощо. У деяких населених пунктах респонденти відзначають, що «коліс на столу давали мох з леса», а пізніше — його замінили «опілки і костриця з льону» (с. Даничі). У давніших житлах шар присипки був доволі потужний. Скажімо у мешканець с. Вербівка, Кошуба Іван Никифорович, 1929 р. н., відзначає: «Коліс буралі (розбирали. — Р. Р.) дуже стару хату, то на столі було тридцять-сорок сантиметрів утеплителя... мох, полова і що попало». Багатші верстви селянства ще у пер. пол. ХХ ст. «підшивали столу», тобто знизу сволоків набивали дошки, відтак їх «решетілі» (набивали ліску на віддалі 5 см одна від одної: с. Великий Листвин) і тинькували.

На обстеженій території, як і загалом на Лівобережжі Полісся, основним варіантом покриття був чотирискілий дах (місцеві назви: «криша на чотири скати», «под кришу») на «кроквах» пошитий соломкою.

У новіших спорудах зрідка траплялись й двосхили дахи — «криша з фронтоном», «криша под причолок» (причілок двосхилого даху називали «франтон» чи «причолок»). Проте, як відзначають у с. Велика Вісь, «криши з фронтоном почали робити после війни». Причому такий дах передовсім влаштовували багатші верстви населення: «Хто був багатший — робив на криші фронтон» (с. Скиток).

У давніх спорудах «крокви» зарубували у верхній вінець зрубу, укладений на рівні стіни. Місцями відзначають, що верхній вінець могли виносити поза площини стін на власну ширину (с. Вербівка). Відстань між кроквами сягала 2 аршини (приблизно 1,5 м): с. Великий Листвин. У верхній частині пари крокв з'єднували в розвилку (в одній із крокв влаштовували гніздо («провушину»), в іншій — виступ («шип»), який заходив у гніздо) і збивали дерев'яним «колишком»: с. Вербівка. Децю нижче гребеня крокви попарно зв'язували бантиною («путо», «бантіна»). У новіших спорудах «п'яти» крокв зарубували у верхню площину виносів поперечних балок (сс. Велика Вісь, Ловинь, Миси, Вербівка, Красківське). В такому разі піддашшя знизу підшивали шалівками («криша под коробочку»: с. Красківське). До крокв дерев'яними «колючками» прибивали горизонтальні «лати» (с. Пилипча). Давніше «лати» виготовляли з жердок протесаних на два боки («жерді тесані на две сторони»: сс. Гута Ткачова, Даничі).

Дах хати, як й усіх господарських будівель двору загалом, покривали житньою соломкою. Лише з окремих населених пунктів маємо згадки про використання для покриття господарських будівель очерету («ачерету»: с. Ловинь) чи «осоки» («асоки»: с. Кам'янка).

Для покриття використовували «зріле жито» (с. Красківське) з тонкими стеблами («на кришу йшла солома полевая — крепкая, тоненькая»: с. Вербівка). Як і повсюдно, жито призначене для покриття завжди жали серпом (сс. Буянки, Вербівка, Красківське, Скиток), його зв'язували «снопи», які складували в «копи» (по 60 снопів) і «полукіпки» (по 30 снопів): с. Грабів. Відтак снопи звозили до господи і складали у «клунях» та «гумнах» (тут його сушили у спеціальних сушарнях — «підсетях»: с. Вербівка). Як жито добре просохло, його вимолочували ціпом («цепом»): восени (при хорошій погоді) це здійснювали на «току» перед клунею, а взимку — у самій клуні (с. Даничі). Вимолочену соломку зв'язували

в «околоті». «Околоті» знову сушили, потім їх розв'язували і ще раз перемолочували («щоб цілком не було зерен... щоб миші не їли соломи»: с. Грабів). Солому витрушували від покручених стебел та буряну — «залишали тільки рівеньку солому» (сс. Даничі, Вербівка), яку зв'язували у доволі товсті «кулі» («кульки») — так звана «кульовая солома» (сс. Вербівка, Буянки, Великий Листвин).

Для пошиття даху винаймали спеціального майстра — «кройщик» («Крив кришу кройщик»): сс. Велика Вісь, Миси, Суличівка. Як і скрізь на Лівобережжі, дахи вкривали розстеленими кулями соломи («кульовою соломою») технікою «под тряпло» («под лопатку», «под гребйонку»): Красківське, Грабів, Лопатні, Миси, Даничі, Скиток, Гута Ткачова, Суличівка та ін. При такій техніці пошиття відстань між «латами» обрешітки даху сягала приблизно 40 см (сс. Грабів, Красківське): «Між латами таке розстояніє, щоб на три жерді ішов куль соломи» (с. Даничі). Пошиття починали з нижнього ряду — «стрехи»: «Перше ложив стреху» (с. Красківське); «Шити починали знизу і йшли до верху» (с. Даничі). Острішку («страха», «строха», «стреха») пошивали сніпками, зв'язаними при колосі («закульки», «застрешувальники», «снопки», «малиє снопи»), які укладали на дах коренем вниз (сс. Вербівка, Красківське, Грабів). Такі сніпки зазвичай робили подвійними («парні закульки», «парні застрешувальники»): сс. Вербівка, Грабів. З околотів брали дві жмені жита, зв'язували їх «перевеслом» і «прокручували» (с. Грабів). До «лат» («запльота», «попльота», «жердей») «закульки» прив'язували солом'яними «перевеслами» (сс. Вербівка, Красківське). Далі на даху розстеляли ряд («дорожку») «кульові соломи» (коренем вниз), злегка прив'язували її «перевеслом» («перевйослом») до лат і «підбивали» знизу лопатоподібним пристроєм («трапло», «тряпло», «трепло»³, «лопатка», «лопата», «гребйонка»), на поверхні якого були вибрані карби («пази»: сс. Вербівка, Лопатні) чи набиті цвяхи («гвозді без шапок»: сс. Даничі, Суличівка). Відтак соломі «прижимали до лати» і туго прив'язували перевеслом (с. Даничі). Після чого вкладали наступний ряд («дорожку») соломи і т. д. У деяких населених пунктах (с. Кам'янка) зафіксовано дещо відмінний спосіб пошиття дахів «кульовою соломою» —

³ Лексею «трепло» тут означають також весло для човна (с. Кам'янка).

«под гліну». У такому разі безпосередньо біля хати розкопували яму, у якій замішували ріденький глиняний розчин. Поруч встановлювали важільний пристрій («журавель»). Обстрішку, як і в попередньому випадку, робили із парних сніпків. Відтак зв'язані «кульки соломи мочили в ямі в гліні і піднімали їх на кришу журавльом». Тут кулі розв'язували, розстеляли по латах, підбивали «треплом» і т. д.

Гребінь даху («вільчик», «гребінь», «коньок») вкладали «пирейом» і закріплювали перехрестними дрючками — «козлами» (с. Вербівка). З цією метою часто використовували й «костру» з льону чи конопель (сс. Грабів, Кам'янка, Миси, Лопатні) або соснову гліцю («шигольник», «ігліцю»), яку «змазували гліною» (сс. Грабів, Гута Ткачова). Проте найчастіше уздовж гребеня клали сніпки соломи, перев'язували їх перевеслом та «прикладали» перехрестними «козлами» (сс. Даничі, Красківське, Суличівка).

Після завершення пошиття даху нижній край стріхи рівенько обрубували сокирою (с. Грабів), а усю поверхню даху вичісували граблями «часалі солому» (с. Даничі).

У деяких селах (Ловинь) уже в пер. пол. XX ст. для покриття хат використовували випалену з глини «черепицю» місцевого виробництва. Знову ж місцями (с. Мокрі Велички) у др. пол. XX ст. як покрівельний матеріал почали використовувати осикову «дранку» (щепу): «Після війни із осики драли дранку і нею крили кришу».

Основним опалювальним пристроєм місцевого житла, як і взагалі в Україні, була вариста піч («печ»). Як і скрізь, її розташовували у кутку між пороговою і тильною стінами житлової камери. Пічний отвір повертали у бік довгої фасадної стіни. Топочна камера — основна робоча частина печі розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі, яке завершувалось вибитим з глини (чи спорудженим з інших матеріалів) черенем — головною робочою поверхнею печі. Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від склепіння — запічок.

Передовсім слід відзначити, що при спорудженні печей у зазначеному регіоні широко використовували цеглу: сиру («сирій кірпіч», «сушений кірпіч», «сировец») чи випалену («пальоний кірпіч»). Як зазначають у с. Миси: «Сперва самі робили з глини сировец (сирі цеглу. — Р. Р.), а потім її замінив кірпіч пальоний (його купували. — Р. Р.)». Дово-

лі широке використання у печебудівництві західної Чернігівщини випаленої цегли згадують дослідники уже в кін. ХІХ ст. [7, с. 88]. Для спорудження цегляної печі («печ») зазвичай винаймали спеціального майстра («печніка»): с. Миси.

Як і у інших районах Полісся [11, с. 274], на обстеженій території давніші опіччя («опечок», «опічок», «опече», «подпечнік», «пудпечнік») були дерев'яними. Їх споруджували у зрубній техніці в «чистий угол» («чистий вугол») із навскісними врубками («в лапу»). На певній висоті «пудпечнік» перекривали настилом з коленого дерева («под», «пуд», «мостік»). Опічок могли виготовляти як з дубової так і соснової деревини, проте «мостік» завжди старались робити з дуба (сс. Грабів, Даничі, Велика Вісь). Вище настилу влаштовували черінь (тут скрізь її означували лексемами «под», «пуд»), а нижню частину (під настилом) залишали порожнистою («падпече», «подпече», «подпече», «подпечи»). В передній стінці «подпеча» влаштовували отвір. В «подпечи» зберігали дрова, сушили лучину, взимку тримали курей (сс. Красківське, Гута Ткачова, Ловинь, Вербівка), а траплялось, що навіть — і порося (с. Вербівка). У с. Грабів у «пудпечку» вмонтовували жердки, на яких взимку зберігали в'язану у вінки цибулю. Дерев'яні опічки подібної конструкції доволі часто споруджували тут ще у 1950—60-ті рр. (сс. Грабів, Буянки, Даничі, Красківське, Гута Ткачова, Ловинь, Суличівка, Вороб'їв, Миси, Мокрі Велички, Вербівка та ін.), «бо после війни не було кірпіча» (с. Грабів). Водночас ще у пер. пол. ХХ ст. тут траплялись й монолітні опічки, при спорудженні яких використовували сиру чи випалену цеглу (сс. Велика Вісь, Кам'янка, Лопатні). У такому разі із цегли вимуровували два зовнішні бортики опіччя («фундамент», «подмур»), по цьому давали настил — «под» («дубовіє брьовна»). Для заповнення череня зовнішні цегляні бортики дещо піднімали над настилом. Знову ж, відповідно до повідомлень респондентів, у місцевостях наближених до Дніпра давніше при спорудженні опічків використовували каміння. Скажімо у с. Лопатні «подмур» (під пічню) колись викладали із спеціального каменя (камінь-«слюзба»), який збирали у Дніпрі і лише згодом його замінив «кірпіч». У монолітних опічках під припічком (над «падпечем») влаштовували доволі глибоку нішу («подзагньотка»:

с. Лопатні; «загньотка»: с. Скиток), у якій зберігали сковороди та деяке інше начиння.

Висота опіччя (від підлоги до верху «пуду») коливалась у межах від 0,7 (с. Ловинь) до 1 м (с. Красківське). Скажімо висота обміряного нами опічка у хаті др. пол. ХІХ ст. зі с. Петруші сягає 0,86 м. Як і у інших районах Полісся [15, с. 233—234], висоту опіччя зазвичай «брали по хазяйці»: «Опічок (под) робили хазяйці по пояс (по пун)» (с. Даничі).

Спорудження опічка завершувалось влаштуванням на ньому черені — основної робочої поверхні печі, на якій згорало паливо, випікався хліб, в горшках чи чавунах готувались страви. Передовсім зауважимо, що лексеми «черінь» для означення робочої поверхні печі тут не вживали, її, як і дерев'яний настил, зазвичай називали «пуд» («под»), а термінами «чарун» («черон», «черено», «черун», черен») номінували верхню горизонтальну поверхню печі (лежанку, на якій спали). Говорили: «Залізу на черон, да хотя ноги погрію» (с. Даничі).

Як уже було говорено, у дерев'яних опічках (із порожнистим підпіччям) два їх зовнішні краї над настилом обмежували дерев'яними бортиками (у новіших печах бортики мурували із сирі чи випаленої цегли⁴). За словами старожилів висота бортиків, здебільшого коливалась у межах 20—30 см. Своєрідну скриню, обмежену настилом, бортиками і стінами хати (пороговою та тильною) заповнювали глиною, піском тощо. Проте, при будь-якій конструкції, верхній шар (власне «пуд» у вузькому розумінні) викладали з цегли. Скажімо у сс. Скиток, Гута Ткачова, попередньо дещо змастивши глиною настил, сюди засипали «п'єсок і стьокла», а по цьому вкладали «кірпіч». Інколи (с. Суличівка) піщаній засипці передував шар «землі». У с. Ловинь черінь заповнювали сумішшю «глини з песком», а по цьому плазом укладали не менше, як два шари «кірпіча»; у с. Даничі настил «змазували» товстим шаром глини, по глині вкладали «кірпіч» (на ребро), проміжки ж між цеглинами засипали сухим піском (для цього його спеціально сушили). У давніших печах с. Вербівка в конструкцію «пуду» теж давали «п'єсок, стекло бите», а зверху шар «кірпічу на п'єску», натомість у новіших — вкладали плазом три шари цегли: «Клалі три шари кірпіча пла-

⁴ Інколи при перебудові старих печей цегляними бортиками замінювали старі дерев'яні чи дещо (на 5—10 см) нарощували їх.

зом: перші два шари клали на гліні, третій — на п'єску без гліни (щоб при надобності можна кірпичину замінити)». У с. Грабів по «поду» теж засипали «песком» (до нього ще додавали бите скло — «щоб тримало температуру»), а зверху мастили «гліною». По гліні ішла «посадка» — плити з випалені з глини (усе це разом називали «под печі»). Як зазначають у с. Суличівка: «Зараз на пуд дають кірпич, а колись вмєсто кірпича вкладали плити з випаленої гліни — посадку».

Відтак приступали до спорудження топочної камери — «свода» (по давньому її скрізь називали «кабила» («кобила», «кабіла»), лише у с. Гута Ткачова — «свиня»). Перед майбутнім пічним отвором на опічці залишали місце на «припічок» («припечок», «припечек»). З метою протипожежної безпеки, між склепінням, напільною і пороговою стінами житлової кімнати залишали деяку відстань, яку в подальшому заповнювали глиною, піском чи ін. Відтак у місці майбутнього пічного отвору встановлювали опалубку: ставили два, рідше три-чотири півкруги вирізані з дошки — «кобили» (сс. Велика Вісь, Гута Ткачова, Ловинь, Суличівка, Даничі), по них укладали дошки («шальовки»). Задня «кабила» зазвичай була децю (приблизно на 5 см) вищою від передньої (сс. Суличівка, Вербівка, Ловинь, Даничі). Як пояснюють респонденти: «Ззаду кабіла вища, щоб полум'я крутило» (с. Суличівка), «бо як так не зробить, то воздух буде йти под дрова, а так — у дрова» (с. Даничі). Щоправда в окремих випадках висота усіх «кабил» була однаковою (с. Гута Ткачова).

Саме склепіння вкладали з випаленої чи сирій цегли («кірпича»), яку встановлювали на ребро й у верхній частині розклинювали клиноподібним «кірпичом». Спорудивши «кабилу», з цегли вимуровували дві зовнішні стінки («стенки») печі, які разом із сінешньою і тильною стінами утворювали своєрідну скриню. Внутрішню порожнину між стінками і склепінням (так званий «запесошнік», «записошнік»: сс. Даничі, Вербівка, Кам'янка) засипали «песком» (с. Велика Вісь), до якого часто додавали битого скла (сс. Грабів, Вербівка). Нерідко «запесошнік» заповнювали щебенем («щебйонкою»: с. Суличівка), його сумішшю зі «шлаком» (сс. Даничі, Пилипча) чи «битим кірпичом» (с. Ловинь), а зверху заливали рідкою глиною (до рівня верху «кабили»). У с. Лопатні порожнину заповнювали сухою глиною, яку відтак

утрамбовували («п'єску не давали, бо п'єсок висипається»). Знову ж у с. Гута Ткачова порожнину засипали землею, яку теж трамбували, а «зверху з гліни робили черено, на ньому спали». Глиняний «чарун» влаштовували («мастили чарун») також у сс. Велика Вісь та Суличівка, проте тут (як і у с. Грабів) частіше по гліні робили «посадку» (встеляли ще спеціальні випалені з «огнеупорної гліни» плитки). Однак частіше плитки заміняв шар випаленої цегли, укладений плазом на глиняному розчині.

Відтак влаштовували челюсть печі («челєснікі», «челєснікі», «челіснікі», «челішнік», «челєснік») — своєрідне пониження і звуження вхідного отвору. Її викладали із «кірпича» по металевих обручах: «Челєснікі робили із залізної дуги» (с. Даничі), «Челіснікі — клали залєзний ободок з шини і закладавали кірпичом» (с. Лопатні).

Стосовно системи опалення, то курні житла обстеженому районі, очевидно, були витіснені вже до початку XX ст., оскільки про них не згадують навіть респонденти, народжені у 1920—1930-х рр. На користь цього промовляють й джерельні матеріали: коли ще у 40-х роках XIX ст. на Чернігівщині налічувалось 23000 «чорних хат», у 60-х роках — 7096, то вже наприкінці 80-х років вони практично зовсім зникли [14, с. 171; 16, с. 40].

У печах, опалюваних «по-білому», тобто в яких дим відводився поза межі приміщення, над «челєсніками» споруджували комин-димозбірник («комин», «комін»). Давніше «комин» закривали круглою «юшкою» (при потребі її відсували «палкою»). Пізніше «юшку» замінив прямокутний «шубер» (сс. Даничі, Пилипча, Вербівка). З «комина» дим крізь стелевий димоволок виходив на горище — «чердак» (згадок про стінові димоволоки нам зафіксувати не вдалося). На горищі дим попадав у горизонтальний «лежак» («лежачок»), а з нього крізь комин-вивід («вивід», «вивод», «верх», «димар», «комин»), споруджений з цегли, — відводився понад дах. Характерною особливістю місцевого печебудівництва (що загалом характерне для Лівобережжя) були закриті припічки, тобто припічок на рівні передньої стінки комина закривали стінкою, складеною з брусків дерева (сс. Даничі, Звеничів) чи з «кірпича». Між комином і пороговою стіною влаштовували невеличку нішу («закомин», «печурка»), де зберігали сірники та ін. (сс. Скиток, Грабів, Звеничів).

Стосовно функційної сегментації печі, то тут, як і на Лівобережному Поліссі загалом, а також на сході Середнього Полісся (Житомирщина, Каївщина) [12, с. 83—84] цей процес починається із улаштування опалювальної грубки-лежанки («груба-ляжанка», «ляжанка», «лежанка», «лежанка»). Вона мала осібну топку, дим з якої ішов в окремих «димиход», з'єднаний з пічним «комином» (с. Красківське). Причому на Лівобережжі (принаймні у південно-поліських районах), як свідчать джерела [7, с. 81], палювана «ляжанка» відома принаймні вже у кін. ХІХ ст. Грубка-стояк («стояк», «грубка») поширилась тут лише у другій половині ХХ ст. (с. Пилипча, Даничі, Вербівка). Часто біля «груби» (ззаду при «глухій стіні») теж розташовувалась «лежанка» («груба і лежанка»): сс. Гута Ткачова, Ловинь. У новіших будівлях з двома житловими приміщеннями розташованими підряд, у кухні споруджували піч з лежанкою, а у чистій кімнаті («залі») робили грубу-стояк (інколи теж з лежанкою): с. Грабів.

У пер. пол. ХХ ст. на Ріпкищині у хатах влаштовували як глинобитну долівку («доловка»), так і дерев'яну підлогу («мост»). Причому, за повідомленнями респондентів, у низці населених пунктів, розташованих у лісистих місцевостях, дерев'яний «мост» робили уже віддавна (сс. Вербівка, Грабів, Пилипча, Суличівка, Ловинь тощо): *«В хатах — дерев'яний мост (доловки з глини тут не робіли, її робіли там, де не було леса — на полях); у нас лес, тому був мост, він тільки з сосни»* (с. Ловинь). Скажімо у с. Грабіву 30-х рр. ХХ ст. дерев'яний «мост» був в усіх (навіть найбідніших) хатах. Зауважимо, що при наявності в одному блоці з житлом холодної комори, у ній також завжди влаштовували дерев'яну підлогу (с. Вербівка). На «мост» обов'язково брали високоякісну смолисту соснову дошку (с. Велика Вісь). При влаштуванні підлоги у підвалини зарубували дубові лаги («подваліни», «подмоснікі»), які додатково опирались на такі ж дубові стовпці («стоячки», «стояни»), а вже по «подмосніках» настеляли «доски» (сс. Пилипча, Грабів, Ловинь). Доски поміж собою з'єднували кілками («тиблі»): с. Пилипча. Підлогу мили березовим «веніком» («деркач»), використовуючи пісок (тоді підлога набирала жовтого кольору): с. Грабів.

Натомість в населених пунктах безлісих місцевостей («на полях») ще у сер. ХХ ст. превалювала гли-

нобитна долівка: *«Мостов в хатах не було, була доловка» з глини»* (сс. Буянки, Даничі, Вороб'їв, Мокрі Велички, Суличівка, Красківське). Процес спорудження глиняної «доловки» був доволі простим: біля хати розкопували яму, у якій виміщували «глину з водою» (до розчину могли добавляти стару «трухлу» солом); у хаті землю вбивали і «змазували товстим слоєм» глиняного розчину, а зверху підмазували рідкою глиною (с. Даничі). У с. Мокрі Велички для «підмазки» використовували глину рудого кольору («красну глину»).

Інтер'єр місцевого житла в головних рисах відповідав загальноукраїнському. Біля входу до хати, по один бік, у кутку стояла піч («печ»), при ній у місці запічка — груба-лежак («ляжанка»-«лежанка»), а у новіших спорудах ще й «груба»-стояк (при ній теж могла бути «ляжанка»: с. Ловинь). По другий бік чи біля печі — полиці («паліци», «поліци», «полічки») на посуд (залежно від заможності хазяїна, їх могло бути 2—5: с. Мокрі Велички). Місцями полиць у хаті не було, а посуд стояв на широких «услонках», розташованих у цьому ж місці (с. Ловинь).

Уздовж «глухої стіни», між піччю та стіною причільною — дерев'яний настил («пол», «пул») для спання. У куті над полом інколи закріплювали «поліцу на белььо» — «косинчик» (с. Вербівка). При наявності грубки-стояка, між нею і піччю могли влаштовувати невеличкий «полік», а між грубкою і причільною стіною — другий (більший): с. Ловинь. Над полом, закріплена рухомо до «трама» висіла колиска («каліска», «коляска»), виплетена з лози (с. Пилипча), виготовлена з полотна (с. Вороб'їв) чи іншого матеріалу. Уздовж причілкової та чільної стін знаходилися «лави» («лавки»).

У сакрально-символічному значенні в інтер'єрі поліського (як і загалом українського) житла ХІХ — поч. ХХ ст. особливе місце займав діагонально протилежний печі південно-східний кут — покуть (місце: «кут», «кутній угол»), у якому сходилися лави. «Кут» був найбільш поважаним, святим місцем житлового приміщення (говорили: *«Бог же там сидить, мати Божя»*: с. Мокрі Велички). Тут містились стіл («стул», «стол»), ікони (часто встановлені на спеціальній полиці), а також й інші священні (освячені) предмети. Кількість ікон могла бути різною: *«Дві-три ікони, а в кого — і десять (скільки людей у хаті — стільки ікон)... але обов'язково Ісус Христос і Божя*

Мати» (с. Пилипча). Їх завжди вкривали «рушніками» («набожніками») (с. Грабів). У куті зазвичай містилась вінчальна ікона, та, якою благословили батьки, «як замуж ішла» (с. Мокрі Велички).

Стіл старались виготовляти з ясенювого дерева, «бо ясеня шашель не бере» (с. Буянки). Уздовж столу обов'язково стояв «услон», такої ж довжини, як останній. У хаті також були маленькі ослінчики («услончики», «стульці», «сидячки»). Інколи такі «сидячки» виплітали з лози (с. Пилипча). У деяких населених пунктах стіл могла замінювати «скриня» (с. Буянки). Проте частіше вона займала місце при причілковій стіні між столом і «полом» (с. Вербівка). Друга скриня могла стояти ще у коморі, проте, як зазначають в останньому селі — в хаті скриня була обов'язково. Хлібна «дежа» переважно стояла в «чулані» або в «сенях» (вона повсякчас була накрита полотняною скатертиною): сс. Даничі, Ловинь. Хоча інколи респонденти наголошують, що «діжка стояла в хаті на почотном месті (але не в покуті, а десь біля печі чи на печі. — Р. Р.)» (с. Мокрі Велички). На печі або на «полу» ставили «дежу» й у с. Вертеча. У кутку між дверима та піччю стояли кочерги, коцюби⁵, біля мисника — цеберка («цебер»: с. Грабів) з водою. Тут же висів й «уіральнік» — рушник для втирання (с. Грабове).

У пер. пол. XX ст. для освітлення житлового приміщення використовували нафтові лампи («лампи на керасін»), каганці («каганець», «маргун»), а також «лучину». Житлові та господарські приміщення могли освітлювати також власного виробництва ліхтарями («фонар», «летюча миш»): «З фонарями ходили в хлев» (с. Вербівка).

Найдавнішим матеріалом, який використовували для «светла» (освітлення хати), респонденти, як звичайно, вважають «лучину» (сс. Грабове, Пилипча, Звеничів, Даничі, Лопатні, Ловинь, Мокрі Велички, Вербівка та ін.). Проте в окремих населених пунктах (с. Суличівка) місцеві жителі заперечують використання «лучини» як освітлювального матеріалу: «Светло — лампи на керасін і каганець; лучиной не светілі, бо не було лесов».

«Лучину» виготовляли із старих («обгнивших») соснових пнів, які викопували, сушили, відкидали

зовнішню оболонку, а стрижень кололи на скіпки (сс. Пилипча, Ловинь). Інколи для цієї мети використовували гілки «крушини», оскільки «крушина не димить» (с. Лопатні). Відповідно до інформації, «лучину» зазвичай спалювали у спеціальній ніші, відгородженій у зовнішньому куті припічка («комінок», «комінок», «коминко», «закапелок»): сс. Ловинь, Лопатні, Мокрі Велички, Вербівка. Такий «комінок» мав окремих «димиход», з'єднаний з пічним комином (с. Ловинь). «Лучину» могли спалювати також на «припечку», перед челюстями печі (с. Звеничів) чи безпосередньо в «чалісниках» (с. Пилипча). Згадок про підвісні «посвіти» для спалювання «лучини», які, відповідно до літературних джерел, у минулому побутували на Східному Поліссі [13, с. 803], нам зафіксувати не вдалося.

Таким чином, викладений матеріал дає можливість зробити наступні висновки. Поряд із загальнополіськими рисами, житло Ріпкинщини відзначається низкою локальних особливостей. В кін. XIX — пер. пол. XX ст. на обстеженій території переважали двокамерні житла, у сінях яких часто відгороджували холодне господарське приміщення — «чулан». Не були рідкістю й однокамерні хати, натомість трикамерні — траплялись доволі спорадично. З сер. XX ст. більшого поширення набули двохатні однобічні споруди. Стіни зводили у зрубній техніці, причому ще у пер. (а почасти й у др.) пол. XX ст. у житлобудівництві доволі широко використовували колоди, в'язані по кутах архаїчною односторонньою верхньою врубкою — «в круглий вугол». Суміжні вінці зрубу завжди припасовували при допомозі поздовжнього паза («драчки»). Печі зводили з сирію чи випаленої цегли на дерев'яних (інколи — монолітних) опічках. Для місцевого печебудівництва був характерний так званий «закритий припічок». Курна система опалення була ліквідована тут уже до поч. XX ст.

1. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
2. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с.: іл.

⁵ На Поліссі цей кут називали «коцюбник», «качеруожник», «кочеріжник», «кочеріжник», «кучеріжник», «посохі», «вилбшники», «ваджужник».

3. Домонтовичъ М. Матеріали для географіи и статистики Россіи составленные офицерами генерального штаба. Черниговская губернія / М. Домонтовичъ — Санктпетербургъ : Печатано въ типографіи Ф. Персона, 1865. — 686 с. + 19 с. Приложения.
4. Косичъ М.Н. О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичъ // Живая старина. — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
5. Космина Т. Поселення, садиба, житло / Тамара Космина // Українці: історико-етнографічна монографія : у двох книгах. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 13—57.
6. Миронов В.В. Українці / В.В. Миронов, В.В. Наулко, Т.В. Космина — жилище) // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — Москва : Наука, 1987. — С. 101—146.
7. Могильченко М. Будівля на Чернигівщині, Глухівського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // Матеріали українсько-руської етнології. Видане етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. — Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
8. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі / Микола Приходько // НТЕ. — 1970. — № 6. — С. 50—54.
9. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на Правобережному Поліссі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1998. — № 1. — С. 54—65.
10. Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) / Роман Радович, Роман Сілецький // Народознавчі зошити. — 1996. — № 2 — С. 78—92.
11. Радович Р. Поліська піч: специфіка формування опіччя / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2014. — № 2. — С. 270—291.
12. Радович Р. Розвиток системи опалення поліського житла: сегментація функцій печі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — № 1. — 2013. — С. 78—87.
13. Радович Р. Поліський «посвіт» (технологічний і культурно-генетичний аспекти) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — № 5. — 2012. — С. 799—817.
14. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. — Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
15. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.
16. Таранушенко С. Житло на Слобожанщині / Стефан Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССХХХ: Праці секції етнографії та фольклористики. — С. 33—78.
17. Токарев С.А. Северо-украинская экспедиция 1945 г. / С.А. Токарев // Институт этнографии. Краткие сообщения. — 1947. — С. 27—35.
18. Шафонский А. Черниговскаго намѣстничества топографическое описание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малья Россіи изъ частей коей оное намѣстничество составлено / Афанасій Шафонский. — Кіевъ : въ Унивеситетской Типографіи, 1851. — 697 с.

Roman Radovych

TRADITIONAL DWELLING
AT THE NORTHWEST OF EASTERN POLISSIA
in the late XIX — the middle of XX century
(based on materials of the Ripky district of Chernihiv region)

Specific peculiarities of housing construction in the northwest of Eastern Polissia are considered on the basis of field ethnographic materials. The research covers territory of the modern Ripky district of Chernihiv region. Attention is focused on the features of planning, engineering and construction technology, construction materials selection, heating devices, interior features and lighting.

Keywords: Eastern Polissia, building engineering, block-house, interior.

Роман Радович

ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ НА СЕВЕРНОМ
ЗАПАДЕ ВОСТОЧНОГО ПОЛЕСЬЯ
кон. XIX — сред. XX вв.
(по материалам Рипкинского р-на Черниговской обл.)

На базе полевых этнографических материалов рассмотрены специфические черты жилищного строительства на северо-западе Восточного Полесья. Исследование охватывает современный Рипкинский р-н Черниговской обл. Внимание сконцентрировано на особенностях планировки, техники и технологии строительства, выборе строительных материалов, отопительных приспособлениях, особенностях интерьера и освещения.

Ключевые слова: Восточное Полесье, техника строительства, сруб, печь, интерьер.